

ЛИТЕРАТУРОВЕДЧЕСКИЙ ДИСКУРС

УДК 821.161.2

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНИХ ЗАСАД СОЦРЕАЛІЗМУ ЯК ТИПУ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

Багрій М. Г.

*Таврійська академія Кримського федерального університету імені В. І. Вернадського,
м. Сімферополь
E-mail: yuskiv77@mail.ru*

Сучасний науковий світ та читацька аудиторія дещо суб'єктивно упереджено ставляться до соціалістичного реалізму як явища. Ця наукова тема і проблема залишаються в українському літературознавстві маловивченими і малозрозумілими. Мова йде про те, щоб дослідити національні шляхи та специфіку створення поетики та ідеології соцреалізму; пояснити внесок української літератури у створення нової платформи і парадигми лівого мистецтва в Європі, зрозуміти, наскільки щирим, а наскільки трагічно роздвоєним, примушеним відчував себе літератор в ситуації співпраці з тоталітарною системою імперської держави і яким чином намагався хоч якось зберегти свою творчу індивідуальність, розставити національні і духовні акценти в ній на протиположності суцільної агресивної класовості та партійності літератури.

Ключові слова: соцреалізм, соціалізм, ідеологія, авангард, Пролеткульт.

ВСТУП

Джерела соцреалізму як методу (стилю) треба шукати не тільки в офіційних постановках і теоретичних розпрацюваннях початку 1930-х рр., його головні ідеологеми і естетичні засади почали проявлятися відразу після утвердження радянської влади. Соцреалізм був прив'язаний до широкого спектру лівих ідей та авангардизму у європейській культурі початку ХХ ст., засвоїв їх, трансформував і використав для боротьби із високою культурою. Соцреалізм в СРСР мав дуже виразну саме російську ментально-цивілізаційну та культурну особливість: він виходив із традицій російської народницької та пізньоромантичної літератури, яка проповідувала громадянське служіння нижчим класам та ілюстративність, фотографізм життя як принцип; відтак соцреалізм мав явні ознаки культурного імперіалізму в інших радянських національних республіках, оскільки нівелював їхні ментальні і культурні особливості, ставав фактором денационалізації в умовах постійного тиску і підозр центру до периферій.

ОСНОВНА ЧАСТИНА

Глибокий і точний «розтин» ідейно-естетичної бази соцреалізму здійснив український вчений Дмитро Наливайко у двох концептуальних статтях: «Про своєрідність генези й типології соціалістичного реалізму» (1987) і «Замітки щодо генези й типології соціалістичного реалізму» (2008). Загалом дослідник обґрунтовує тезу про те, що джерела соцреалізму виходять із пізньоромантичної громадянської літератури кінця ХІХ ст., саме тоді в російській літературі з'явилася доволі масштабна тема пролетаріату. Він наголошує, що саме «ліве мистецтво» дуже активно підтримало революцію, однак таке експериментально-творче, перетворювальне щодо дійсності мистецтво виявилось непотрібним для

комуністичної влади, яка прагнула вже від середини 1920-их років лише ідеологічно «обробляти» суспільство, маніпулювати ним, поширювати пропаганду своїх політичних ідеалів, а для цього найліпше підходила спрощена естетика реалізму, причому не високого психологічного реалізму XIX ст., а саме реалізму народницького гатунку – агітаційного, наскрізь соціалізованого за тематикою і проблематикою, ілюстративного. Дмитро Наливайко так визначає сутність літературної перемоги соцреалізму в СРСР: це була «специфічна доктрина літератури та мистецтва, сконцентрована компартійною бюрократією та ангажованими митцями, накинута зверху державною владою і випроваджувана під її керівництвом і постійним контролем» [10, с. 51].

Валентина Хархун, сучасна дослідниця соцреалізму, посилаючись на сучасну російську дослідницю Марію Літовську, називає серед джерел соцреалізму державне замовлення нової влади, потужну реалістичну течію російського мистецтва, звичку письменників до держзамовлень (ще від XVIII ст.), орієнтацію літераторів на рівень малопідготовленого, малокультурного читача [10, с. 60-61]. Водночас дослідниця чітко пояснює, що у прийнятті письменниками засад соцреалізму «вирішального значення набувала роль терору, зважаючи на особливості літературної політики в радянській Україні й на обсяг мартирологу українських письменників у 1930-их» [10, с. 61].

Додамо, що в українських умовах, як і в умовах інших радянських національних республік, ця доктрина впроваджувалася компартією з подвійною наполегливістю, суворістю та каральністю, оскільки передбачала одночасно ще й боротьбу з місцевим «буржуазним націоналізмом» у культурі.

Як відомо, після перемоги більшовиків-комуністів у громадянській війні в Російській імперії і створення СРСР у свідомості і культурній програмі «керівної партії» не було чіткого бачення і розуміння того, якими мають бути мистецтво, література в суспільстві «ідеального майбутнього». Стихійно окремі думки про «справжнє пролетарське мистецтво» висловлювалися в більшовицькій публіцистиці під час громадянської війни 1917–1920 рр., однак вони не мали якоїсь концептуальності чи глибини. Художня література і всі інші види мистецтва мали ідейно обґрунтовувати тезу «мистецтво повинно служити народу». У загальноприйнятій підтекстовості це означало, що воно мало пояснювати народові, що він живе «добре», живе «правильно», а якщо й трапляються якісь недоліки в його самоорганізації, то в цьому винні «вороги народу і комунізму». Ідеологічна мораль тих часів диктувалася простим принципом: хто не з нами, той проти нас. Літературні дискусії, що ними були багаті 1920-ті роки зводилися до одного: ти породження революції і повинен лише їй служити. Тому упродовж 1920-их років йшла постійна робота в ідеологічній сфері СРСР з розпрацювання теорії нового соціалістичного мистецтва, яке передусім мало бути агітаційним. Відтак уже у творах 1920-1921 років спостерігаємо окремі випадки впровадження марксистських ідеологем у літературу.

При осмисленні теми зародження соцреалізму в Україні треба брати до уваги і роль російського Пролеткульту, створеного ще у 1917 р., який у дуже агресивних формах взявся впроваджувати «нову естетику» пролетаріату в літературу. Його провідні критики (А. Богданов, В. Плетньов та ін.) систематично нападали на «непролетарських» письменників за їхню нібито відчуженість від

ідеалів комунізму. Саме у середовищі Пролеткульту з'явилося визначення «неправовірних» літераторів як «попутників». Це постійно давало підстави компартії цькувати, принижувати і репресувати незалежних і талановитих авторів. Цей власне російський струмінь насправді антимистецької деструкції був настільки сильним, що налякав самих комуністів, які все-таки усвідомлювали організуючу роль мистецтва. Тому згодом впливи Пролеткульту були обмежені владою, яка цілком логічно злякалася його тотально нігілістичної позиції.

Пролеткульт був і носієм агресивно космополітичної ідеології в душі засліпленого революціонізму. Тому-то він майже не прижився в національних республіках СРСР, лише поодинокі його адепти пробували проводити ідеї пролетлітератури. Зокрема пролеткультівство відбилося на діяльності українського «Гарту», «Молодняка» та ВУСППу, в літературно-критичних теоріях І. Кулика, В. Коряка, С. Щупака, О. Клоччі, А. Хвилі, О. Полторацького та ін. Як відомо, один час до української філії Пролеткульту належав і В. Сосюра. Значною мірою пролеткультівство відбилося й на теорії масовізму лідера «Плугу» С. Пилипенка.

Тож на початку 1920-х рр. склався складний симбіоз ідей, теорій, підходів щодо літератури, головною тенденцією якого було вироблення такої естетики творчості, яка б допомагала творити нове соціалістичне життя, його головну «клітину» – «радянську людину». Важливою темою стає тема війни культури міста проти «куркульської» культури села. І це було закономірно з погляду марксистської філософії: головним середовищем, де діяв і жив пролетаріат, є місто, а село (до якого особисто Карл Маркс мав просто патологічну ненависть) є середовищем найбільш консервативних, релігійних і патріархальних уявлень і форм життя, тому його треба було рішуче побороти задля прогресу і щастя всього людства.

Дуже точно формулює домінуючий естетичний концепт цієї епохи Анна Біла: «Футуризм плюс урбанізація всієї країни» (назва розділу у монографії [4]). Відтак саме авангардистські угруповання в Україні стають трибунами, з яких громилася традиційна культура, високе мистецтво, національна специфіка літератури. Урбанізм стає гаслом епохи. Проте в українській ситуації відбулося одне суттєве ускладнення: українське село було настільки сильним в духовному і соціальному планах, настільки масовим і значимим для української самосвідомості, що розгорнути проти нього тотальну війну дискредитації поки що, у 1920-і рр., не вдалося. Село добило вже тільки у 1930-і рр. Художня література відповіла на виклики комунізму таким широким й естетично могутнім розпрацюванням селянської тематики, що влада відмовилася від свого початкового задуму цілковитої нівеляції селянської культури і самосвідомості.

Окрім названих вище філософських засад – матеріалізм, прогресизм, революціонізм, космополітизм, культ боротьби і протистояння, класова свідомість і солідарність – у теоріях раннього соцреалізму поступово починають з'являтися й естетично-поетикальні категорії. Виокремимо головні з них, опираючись на дослідження провідних світових та вітчизняних науковців (В. Агеєва [1], М. Балина [2], Н. Бернадська [3], Ю. Борев [5], Є. Добренко [6; 7], І. Захарчук [8], В. Кандинська [9], В. Хархун [10]).

Культ праці. Згідно із настановами соціалізму, праця – це визначальний фактор людського прогресу, люди праці – це сіль Землі, це справжні творці цивілізації, носії справжньої етичності. Відповідно, у царстві торжествуючого

соціалізму все має бути підпорядковано ідеї вільної праці, інтересам працюючих мас. У літературі щораз більше і більше з'являлося тем про будівництво заводів, працю металургів і шахтарів, про трудівників села. Виробнича тематика згодом стає неодмінною вимогою щодо нової пролетарської літератури.

Оптимізм. У комуністичній історіософській «есхатології» уся історія людства розбивалася на великі періоди різних виробничих відносин, в яких формувалися два головні класи – експлуататорів і експлуатованих, між якими тривала постійна боротьба. Лише перемога соціалізму кардинально змінювала виробничі стосунки в суспільстві, відміняла боротьбу. Пролетарська література повинна була оптимізмом наснажувати народ до невгаваючої боротьби із залишками експлуатарського класу у власній країні і класовими ворогами, себто буржуями, у решті світу.

Позитивний герой як абсолют. За довгу історію людства істина перед ним почала відкриватися лише перед настанням ери комунізму. Лише комуністи були носіями найглибших і найдосконаліших людських чеснот – жертвовності, любові, сили духу, чесності, вольовитості і т. ін. Тому завданням художньої літератури було розкрити перед суспільством красу справжнього комуніста – безкомпромісного, відданого, справедливого. Був і інший тип позитивного героя: це чоловік, який жив у капіталістичних суспільних умовах, але інтуїтивно, шляхом аналізу подій наближався до розуміння комуністичних ідей та світогляду; це жінка, яка об'єктивно відірвана від класової боротьби і свідомості, але силою своїх почуттів може піднятися до розуміння світлих ідеалів комунізму, теперішнього чи прийдешнього. Пролетарський художній твір не міг бути без позитивного героя, треба було давати людям надію, засвічувати у них буттєвий оптимізм.

Публіцистичність. Соціалістична свідомість передбачала громадянську мобілізованість буквально всіх членів суспільства. Увесь світ вибудовувався перед нею як нескінченний простір проблем (проблемою було засіяти земляні площі, зібрати урожай і т. ін., тому типовими були образні формули: «битва за урожай», «героїка буднів» і т. ін.). Категорично засуджується буржуазна безтурботність, паразитизм, розбещеність. Соціалістична людина кожної миті повинна була відчувати настороженість щодо ворожого світу спокус, капіталізму, прихованих ворогів і т. ін. Загалом несерйозним вважалося писати про особисті переживання героїв (це засуджувалося як «хворобливий психологізм»), про розваги (це засуджувалося як «безпроблемність твору»), про інтимні стосунки (це засуджувалося як «аморалізм»). Письменник мав постійно ставити перед читачем конкретні проблеми: як виявити непохитність і нещадність до класових ворогів, як покращити рівень виробництва, якісніше виховувати справжнього будівника комунізму і т. ін.

Правдивість. Мистецтво мало відображати правду життя. Тому в літературі вже від початку 1920-х років розгорнулося справжнє змагання між письменниками у зображенні найрізноманітніших і найтонших аспектів життя пролетарів. Кожна дрібниця в житті пролетаріату мала бути сфотографована. Відтак початки радянської літератури кишать натуралізмом, часто вульгарним, позбавленим елементарного художнього смаку. Однак згодом, коли щастя комунізму вперто не наставало, зображати реально життя радянських трудящих стало незручно. Тому соціалістичне мистецтво почало прикрашати дійсність, видумувати її (міфологізм

соцреалізму). Так задуманий поглиблений реалізм соціалістичної літератури перетворився в антиреалізм.

Ідеалізація. Оскільки реалії історії і міжлюдських стосунків у суспільстві часто розходилися із теоретичними розпрацюваннями і побажаннями соціалізму, а життя підкидало все нові та нові проблеми (нуртування національних почуттів поневолених Радянським Союзом народів, реальна бідність і несправедливість в країні, розбещене і безкарне життя комуністичної номенклатури, факти масових репресій, дух і рухи опору в СРСР та ін.), то компартія настійливо зверталася до літератури відтворювати «кращі сторони радянського життя». На практиці це оберталася в суцільну ідеалізацію всього, що відбувалося в СРСР. Література ставала фарсом.

Колективізм. Важливим завданням соціалістичної ідеології і стратегії стало виховання колективістської свідомості в суспільстві, оскільки саме так можна було вгамувати природній індивідуалізм людини. Колективістська свідомість плекала вірнопідданість (бути таким, як всі), дисциплінованість (бути вірним спільним ідеалам), спаяність суспільства (служити спільним інтересам). Відтак у літературі соцреалізму з'являється мегатема, яка пронизує усі жанри, світовідчуття, світоуявлення цієї літератури: тема народної маси як носія вічної істини, етики справедливості, що була нібито століттями притлумлювана експлуататорськими класами, які завжди зневажливо дивилися на просту людину, її культуру, цінності та ідеали. Власне, від імені цієї «простой людини з народу» робилися усі оцінки та висновки про людську правду, сенс життя, закони історії, від її імені засуджували усі прояви некомуністичного життя. Так творився гігантський міф про «добру і мудру» людину з народу, яка нарешті, в умовах соціалізму, знайшла собі можливість утвердити принципи свого світогляду, наскрізь чистого і правильного. У творчості В. Сосюри апеляція до цієї простонародної «істинності» є чи не наймогутнішою в українській літературі, тому його можна вважати головним фундатором нової «соціалістичної» етики в свідомості українського соціуму.

Ідеологічна ієрархізованість. Соціалістична ідеологія від самих початків свого утвердження в суспільстві виробила систему ідейних пріоритетів, які треба було поширювати в свідомості мас. До таких належали наступні: 1) вірність світоглядній доктрині філософії марксизму-комунізму; 2) віра у майже сакральну, спасительну місію вождя світового пролетаріату – В. Леніна; 3) віра у перемогу комунізму у всьому світі; 4) віра у священну, визвольну і керівну роль компартії (своєрідної нової Церкви); 5) строга підпорядкованість інтересам пролетаріату – виразника настроїв та ідеалів усього «простого народу»; 6) підпорядкованість принципам і планам соціально-економічного прогресу; 7) відданість конкретним вождям – представникам компартії, які втілюють безкомпромісно високі ідеали марксизму в життя; 8) вшанування етичного кодексу «будівника комунізму» і т. п. Побудова цієї чіткої ієрархії цінностей допомагала виховувати в радянському суспільстві особливу дисциплінованість, покірність, колективну відповідальність.

Антидійсність. Внаслідок застосування вище названих принципів у мистецтві соцреалізму, яке не передбачало реального аналізу і критики радянської дійсності, витворювалася художня ілюзія антидійсності, цілковито вигаданої, ідеалізованої. Так соцреалізм став великим запереченням традицій реалізму в літературі. Йому стали глибинно властивими такі риси, як декларативність,

утопійність, декоративність, вдавання. І тут зринула міфологічність соцреалізму, який передбачав повну взаємодію з читачем лише за умови прийняття ним уявності як норми, загальноприйнятої фальші.

«Новий класицизм». Суворий контроль, тиск з боку компартії щодо літератури породили гіперумовність і гіперідеалізацію як форми художнього мислення в соцреалізмі. У такий спосіб він наблизився до стилістики європейського класицизму XVII – XVIII ст.: цілковита умовність зображення, постійний пафос, монументальність, проповідництво, моделювання суперпозитивних героїв, штучність, котурняність проблем та ситуацій, дія суворих приписів, за якими повинно творитися «справжнє соціалістичне (комуністичне) мистецтво». У підсумку автор епохи соцреалізму був дуже скутий висунутими до нього вимогами ідеологічного і псевдоестетичного характеру. Загалом уся творчість набула трафаретного змісту і типу. З природи соцреалізму вийшли такі сутнісні і важливі якості художності, як психологізм (бо компартія вимагала ясних і спрощених характерів героїв, зрозумілих народним масам), як художня експериментальність (бо компартія остерігалася будь-якого кроку у відході від визначеного канону), як вільна філософічність (бо все було визначено наперед філософією марксизму), як жанрово-стильовий поліфонізм (бо надто сміливі новаторства були проголошені «хворобливими» і «зайвими»), як різноманіття проблематики (бо комунізм почав боятися надто багатьох тем) і т. ін. У підсумку він закам'янів уже у 1930-і роки.

ВИСНОВКИ

Утвердження соцреалізму як художнього методу в СРСР мало винятково політичний характер і мету; художня література розглядалася компартією як другий після політичної пропаганди чинник ідеологічного опрацювання мас, тому відразу після 1920 р. в Україні, від неї влада почала вимагати «спрощеності», «зрозумілості», «доступності», «народності»; центральною метою соцреалізму було зрозуміло і доступно втовкмачувати в голови «простих людей» ідеологеми марксизму: матеріалізм, революціонізм, прогресизм, класовість, космополітизм, науковий раціоналізм, тому він сформувався у специфічних формах масовізму; література соцреалізму культивувала спеціально виробничу тематику, максимально наближаючи радянську людину до принципу матеріалістичного сприйняття світу; у соцреалізмі домінує виразна публіцистичність як вияв крайньої заідеологізованості літератури, її націленості на виховання нового типу позитивної людини; через надмірну ідеалізацію дійсності і цензурованість соцреалізм насправді став антиреалізмом. Отже, українська література пореволюційної доби в радянській Україні пережила надзвичайні трансформації і видозміни, зумовлені відповідними суспільно-політичними умовами. Однак, до гідності українського письменства, воно сприйняло не покірно, не по-рабськи цей виклик з боку радянської державної системи і культури, а спробувало створити цілком оригінальні (подекуди – національні) потоки художньої творчості.

Список літератури

1. Агеева В. Портрет модерніста в соцреалістичному інтер'єрі / Віра Агеева // Стильові тенденції української літератури XX століття : [зб. наук. праць / наук. ред. В. Г. Дончик, упоряд. Н. М. Шумило]. – К. : ПЦ «Фоліант», 2004. – С.181–207.

СТАНОВЛЕННЯ ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНИХ ЗАСАД СОЦРЕАЛІЗМУ ЯК ТИПУ МАСОВОЇ КУЛЬТУРИ

2. Балина М. Дискурс времени в соцреализме / М. Балина // Соцреалистический канон. – СПб. : Академ. проект, 2000. – С.585–595.
3. Бернадська Н. Канон соцреалістичного роману / Ніна Бернадська // Слово і час. – 2005. – № 2. – С.44–52.
4. Біла, А. В. Український літературний авангард : пошуки, стильові напрямки [Монографія] / Анна Вікторівна Біла. – К. : Смолоскип, 2006. – 464 с.
5. Боров Ю. Социалистический реализм. Взгляд современника и современный взгляд / Юрий Боров. – М. : АСТ, 2008. – 480 с.
6. Добренко Е. Соцреализм в поисках “исторического прошлого” / Евгений Добренко // Вопросы литературы. – 1997. – № 1. – С.26–57.
7. Добренко Е. Формовка советского читателя : Социальные и эстетические предпосылки рецепции советской литературы / Евгений Добренко. – СПб. : Академ. проект, 1997. – 321 с.
8. Захарчук І. Соцреалістичний канон: трансформація архетипів / Ірина Захарчук // Вісник Львів. ун-ту. : Серія : Філологія. – 2004. – Вип. 33, Ч. 2. – С.66–73.
9. Кандинська В. Деякі аспекти естетики соціалістичного реалізму / Віра Кандинська // Збірник наукових праць на пошану пам'яті Віктора Китастого / [упор. і наук. ред. В.Моренець]. – К. : Києво-Могилянська Академія, 2004. – С.274–282.
10. Хархун, В. П. Соцреалістичний канон в українській літературі : генеза, розвиток, модифікації [Монографія] / Валентина Петрівна Хархун. – Ніжин : ТОВ “Гідромакс”, 2009. – 508 с.

СТАНОВЛЕНИЕ ИДЕЙНО-ЭСТЕТИЧЕСКИХ ПРИНЦИПОВ СОЦРЕАЛИЗМА КАК ТИПА МАССОВОЙ КУЛЬТУРЫ

Багрий М. Г.

Несмотря на современную субъективную предвзятость и научного мира, и читательской аудитории к социалистическому реализму как явлению, эта научная тема и проблема остаются в украинском литературоведении малоизученными и малопонятными. Ведь речь идет о том, чтобы исследовать национальные пути и специфику создания поэтики и идеологии соцреализма; объяснить вклад именно украинской литературы в создание новой платформы и парадигмы левого искусства в Европе, понять, насколько искренним, а насколько трагически раздвоенным, принужденным чувствовал себя литератор в ситуации сотрудничества с тоталитарной системой имперского государства и каким образом пытался хоть как-то сохранить свою творческую индивидуальность, расставить национальные и духовные акценты в ней в противовес сплошной агрессивной классовости и партийности литературы.

Ключевые слова: соцреализм, социализм, идеология, авангард, Пролеткульт.

FORMATION OF THE IDEOLOGICAL AND AESTHETIC PRINCIPLES OF THE SOCIALIST REALISM AS A TYPE OF MASS CULTURE

Bahriy M. G.

Despite modern subjective bias of both the scientific world, and reader's audience to socialist realism as to the phenomenon, this scientific subject and a problem remain in the Ukrainian literary criticism low-studied and obscure. It is about investigating national ways and specifics of creation of poetics and ideology of a socialist realism; to explain a contribution of Ukrainian literature to creation of a new platform and a paradigm of the left art in Europe, to understand how sincere, and how tragically doubled, forced the writer in a situation of cooperation with totalitarian system of the imperial state felt and how tried to keep somehow the creative identity, to place national and spiritual focuses in her as opposed to a continuous aggressive classovost and party membership of literature.

Key words: socialist realism, socialism, ideology, vanguard, Proletkult.